

BERNÁTH ÁRPÁD

A demokrácia rövid mámora és a szocializmus tartós kiszikkadása

HEINRICH BÖLL NÉGY NAPJA PRÁGÁBAN

Heinrich Böll 1968. aug. 20-án este érkezett Prágába felségével és egyik fiával, a húszéves Renével. A csehszlovák írószövetség hívta meg azzal a céllal, hogy „első kézből tájékozódhassék megújulási folyamatunk méltóságteljes menetéről, s hogy erről országának közvéleményét hazatérése után tájékoztassa.” A történelem iróniája, hogy bár hívatlanul, de a nyugat-német íróval együtt öt „keleti” ország 300 000 katonája is útra kelt, hogy – néhány napon belül további 500 000 katonával megerősítve – 7500 tankkal, 2000 nehéz-tüzérségi egységgel felszerelve, mintegy 1000 repülőgép bevetésével kérlelhetetlenül véget vessen Csehszlovákiában mindenféle megújulásnak, s hogy Prágában a legális vezetőket túszul ejtve Moszkvában kényszerítsék ki a szocializmus szovjet felfogásának maradéktalan elfogadását. Böll családjával a patinás, art deco-stílusban megépített Alcron szállodában szállt meg, míg a szovjet katonák néhány órával később megszállták a pártközpontot, a minisztériumokat, a tudományos akadémiát, az írószövetség irodáit, a központi hírügy-nökséget, a lapszerkesztőségeket, a rádió- és televízió-székházat, a köztereket. Így lett váratlanul Böll jószolgálati útjából megújuló frontélmény, így vált a Keleten és Nyugaton nagy tekintélyű íróból, aki a második világháború alatt német egyenruhába kényszerítve hol megszálló, hol frontkatona volt, életében először és szándéka ellenére haditudósító. Új szerepében fel is teszi magának a kérdést: mi a különbség az író és az újságíró között? A választ keresve két elődöt idéz fel magának: az egyik, Theodor Fontane, a XIX., a másik, Ernest Hemingway, a XX. század háborúiról tudósított. A példák nem esetlegesek: Mindkét író kezdettől fogva nagy hatással volt Heinrich Böll pályájának alakulására. Első könyvében, *A vonat pontos volt* című, 1949-ben megjelent elbeszélésében a konfliktus csúcspontján a háborúban szétválásra ítélt szerelmespár idéz sorokat egy Fontane-balladából. És még *A vonat pontos volt* megírása előtt kezdett bele Böll Hemingway *Búcsú a fegyverektől* c. művének hatására egy részben Magyarországon játszódó regénybe. (A vállalkozás töredék maradt, elbeszéléssé formálva végül *A sebesülés* címmel jelent meg.) Böll morfondírozásainak eredményéről csak a nyilvánvalót hozza tudomásunkra: a haditudósítás és az írói alkotás nem zárja ki egymást. És ellenpélda nélkül fűzi hozzá a számára fontosabbat: de az egyik a másikat „még kevésbé zárja magába”. Mert Böll nem tekintette személyes szerencséjének, hogy Lengyelország megtámadástól a feltétel nélküli kapitulációig a német hadseregben szolgált, sokak szerint egy életműre való anyag birtokába jutva, tanúként írásra ítélve. Nem tudta elégszer kijelenteni az ellenkezőjét: Író lett volna ő akkor is, ha a politika hatalmasai megóvják a háború „élményeitől”. Épp így nem tekinthette

személyes szerencsájének azt sem, hogy a csehek és szlovákok szerencsétlenségéről első kézből tudósíthat. Lett volna mit írnia a cseh és szlovák megújulási folyamat méltóságteles menetéről is.

A haditudósító és az író különbsége végül is megmutatkozik magában a beszámolóban. Az előbbi oda megy, ahol „zűr” van, és minél nagyobb a zűrzavar, annál több írást helyezhet el lapjában. Viszonyítási pontja a „Beethoven a zene Mozartja”-gondolkodás jegyében a korábbi összecsapás helyszíne. Vajon a szovjeteknek Csehszlovákia lesz-e Európa Vietnáma? Mint ahogy Saigonban bizonyára azt kérdezte volt: Vajon az amerikaiaknak Vietnám lesz-e Ázsia Algériája? Az írónak, aki megérdemli ezt a nevet, saját világa van: ezt hordozza magával, ezt szembesíti a mindenkori külvilággal, ahogy Franz Kafka – köszöbrával képviselve – szétrombolhatatlan mellét szegezze a harckocsi lövegének.

Böll írói világában már ott voltak a cseh és szlovák elemek, mielőtt Prágában kitavaszkodott volna. 1949-ben – egy körkérdésre adott válaszában – Bernanos, Hemingway, Greene és Koestler mellett Kafkát sorolta azok közé, akik írói törekvéseiben példaképpül szolgálhatnak. 1951-ben megjelent első regényének, az *Ádám, hol voltál?* utolsó előtti fejezete Szlovákiában játszódik, szlovák nőkkel az előtérben és szlovák felkelőkkel a háttérben. A *Balke-család mérlege* c. elbeszélése 1952-ben a XIX. századi cseh – Bécsben született, Miskolcot, Balassagyarmatot is megjárta – elbeszélő, Božena Němcová történeteit idézi, Böll felesége, Annemarie Cech elbeszélésein átszűrve, akinek felmenői még Dubček-hez hasonlóan Č-vel írták a nevüket. Jaroslav Hašek derék, mesébe illő hősét követve még ebben az évben bejárta az egész k.u.k. monarchiát. Egy könyvismertetőjében úgy találta, hogy egyedül Švejk a valóban legyőzhetetlen katona: sem az ellenség, sem a saját hadserege nem bírhat vele – „értelmetlen fejét levágni, máris három új nő helyette.” Végül 1961 májusában el is utazott Csehszlovákiába, hogy összevesse az ő múltban gyökerező ország-képét a megtapasztalhatóval. (És még egy titkolt okból is, de erről később.) Legidősebb, még kiskorú fiával, Raimunddal, és felségével érkezett kényelmes Citroën-kocsijával Prágába és Brnoba. A meghívó ebben az esetben is az írószövetség volt, bár 1959-ben, amikor a meghívót keltezték és 1961-ben, amikor az utazásra sor került, még nem barátok határozták meg az írószövetség politikáját – mint 1968-ban a Kafka-szakértő Eduard Goldstücker, az alelnök Jan Procházka –, hanem keményvonalas sztálinisták. Csehszlovák oldalról a *Biliárd fél tízkor* c. regénye tette lehetővé az invitálást: Szövetségest kerestek a német újra-felfegyverkezés és mindenféle revansizmus elitélőjében. Böll pedig tapasztalatokat remélt gyűjthetni gondolataiban már formálódó új regényéhez. A regényterv ekkor még minden valószínűség szerint csak egyetlen vezérszóból állhatott. Németül „Spaltung”-nak mondanánk, magyar megfelelője majdnem annyiféle, ahány szövegösszefüggésben használható: „Szakadás”, ha egyházzal vagy pártokról, „kettéosztás”, ha országról, földrészekről, világról, „hasadás”, ha a tudatról, atomokról, közetokról, „szétválasztás”, „megosztottság” és még sok ehhez hasonló, ha emberekről, családokról, társadalomról van szó. A prágai *Kultura* c. folyóirat 1961. május végén Böll nyilatkozatát mindenestre úgy adta közre, hogy az író következő regényében „mai világunk ellentéteiből valami fontosat kíván megragadni: a Kelet és Nyugat közötti megegyezésért folyó harcot.” Idézni csak egy mondatát idézték ezzel összefüggésben: „Én a megegyezés híve vagyok.” A regényt, amely végül a „Spaltung”-ot öt szinten tematizálja (az élettársak, a szegények és gazdagok, a katolikusok és protestánsok, nyugat-németek és kelet-németek – s végül és

főképpen – a hívők közössége és a klérus között) Böll 1962-ben abban a reményben kezdte írni, hogy a hívők közösségből formálódhat egy olyan új erő, amely képes arra, hogy valamennyi elváló és elválasztott részeket újra egyesítse. Az anyag azonban ellenállt a szándékolt megformálásnak: *Egy bohóc nézetei* végül is a szakadás meghaladásának, a harmadik erő megszületésének lehetetlenségéről szól. Az egymás megértésén alapuló megegyezés reménye kitolódott az utópikus jövőbe: „Akiknek nem hirdették, majd meglátják, s megértik majd, akik hírét sem hallották”, szól a regény biblikus mottója. Ez felismerés volt *pro domo* is: a mű végül is okosabb, mint a szerző. Az író magát is besorolta azok közé, akik hagyományos eszközeikkel képtelenné váltak a világ menetét jó irányba befolyásolni. A regényt követő terjedelmesebb elbeszéléseinek már a címe is ezt sugallja: El a csapattól (1964), *Egy szolgálati út vége* (1966). Hosszú éveknek kellett eltelténiük, amíg Böll újra ki tudott alakítani egy olyan koncepciót, amelyre ismét felépíthetett egy regényt. A Nobel-díjat hozó *Csoportkép hölgyel* 1971-ben fog majd csak megjelenni.

Ebben a szellemi krízishelyzetben érték el a hírek az otthoni diákmozgalmakról a vietnámi háború ellen és a csehszlovák írók cenzúra ellenes akcióiról, miközben a CDU/CSU és az SPD nagykoalícióban egyesülve – Böll felfogása szerint – a választópolgárt figyelmen kívül hagyva kormányozták Nyugat-Németországot, s készültek a demokráciát korlátozó szükségállapot-törvény megalkotására. 1967 augusztusában egy a *Die Zeit*-nek adott terjedelmes interjúban rákérdeztek arra is, hogy mi a véleménye a kommunizmusról. Böll válasza: „A kommunizmusra még mindig reménykedéssel tekintek, mint az emberiség olyan lehetőségére, melynek segítségével 'uralma alá vonja a földet', rendet teremt magának – felőlem használhatjuk minderre a 'szocializmus' szót is. Ezt a reményt láthatólag osztom a Föld mindazon népeivel, akik most kezdik magukat felszabadítani. De a kommunizmusnak-szocializmusnak meg kellene szabadulnia minden nemzeti és imperialista vonásától. Meg kellene szabadulnia félelmétől is, egy félelemtől, amit fel nem tudok fogni, konkrétan a vallástól és a művészettől való félelmétől. Mindkettőhöz szabadon kellene viszonyulnia és mindkettőben meg kellene bíznia.” Böll tisztában volt azzal, hogy (Napo)-Leonyid Brezsnyev rendszere sem imperialista vonásaitól, sem félelmeitől nem képes megszabadulni. De ez idő tájt volt már annyi vallásos érzületű és művészi erővel rendelkező barátja a Szovjetunióban, hogy gondolhatta, lehetne e kafaeszk rendszernek egy másik változata is. Mindenesetre moszkvai beszélgetései Alekszandr Szolzsenyicinnel, Andrej Szaharovval, Lev Kopelevvel, Borisz Birgerrel és másokkal erre engedték következtetni. Böll nem Marx felől közeledett a szocialisztikus eszmékhez, hanem a kereszténység felől. A német nyelv volt az alap, amire épített: klasszika-filológiai stúdiumokkal a háttérben tisztában volt azzal, hogy a „Kommunismus” és a „Kommunion” (szentáldozás) ugyanarra a latin töre megy vissza. E tőnek jelentése ugyanakkor rokonítható a katolicizmus ógörögből levezethető jelentésével. A latin „communis” és a görög „hólos” egyaránt az általánossal, a mindenkit érintővel, az egésszel áll kapcsolatban. Innét érthető az a különös figyelem, amelyet Böll a megszállás drámai napjaiban a cseh katolikus egyháznak szentel, és az a sajátos metaforikus beszéd, mely az áldozás szavait és problematikáját veszi igénybe az „emberarcú szocializmus” körüli viták megragadására. Amiben Böll legszemélyesebb *ars poetikája* is megnyilvánul: Egész életművére tekinthetünk úgy, mint egyetlen kísérletre, hogy megtalálja a mindennapok szokásos és rendkívüli eseményeiben azokat a mozzanatokat, amelyekben „szimbólum és valóság egybevágh.” Böll nevet is ad

ennek az alkotási módnak. A jelen minden lényeges kérdését megkerülő „szocialista realizmussal” szemben azt a szemléletet, melyben nincs különbség szimbólum és valóság között, *sakramentális realizmusnak* hívja. (Erich Maria Remarque koncentrációs tábor-regényéről 1952-ben írt kritikájában csak egyetlen fejezetet talált a rendkívüli témához méltónak. Ebben a megsemmisítő táborba szállítandó zsidók egy csoportja kétségbe esetten kaparja a táborlakók barakkjainak falát, bebocsátásért könyörögve. Számukra ezek a rettenetes barakkok nyomorult lakóikkal olybá tűnnek, mint „bárkák” az özönvízben. Böll kommentárja: „itt valóság és szimbólum egybeolvás”, és korunk nagy regényének, amely egybefog koncentrációs tábor, háborút és a háború utáni időszakot, talán *A bárka* lehetne a címe.)

Böll tisztában volt azzal, hogy a „szocialista” országokban megfigyelik, besúgják, lehallgatják, olvassák és kiértékelik. Ezért sincsenek nevek naplószerű feljegyzésében. Nem ír arról, mi maradt el – többek között tervezett előadása a nemzeti könyvtárban – de még arról sem, hogy Prágában többször nyilatkozott helyi és német orgánumoknak. Hadd dolgozzanak a megfelelő szervek – és az irodalomtörténészek. Így megszólalt egy „legális titkos rádióadásban” (a megszállt stúdiók helyett magánlakásokban készítették műsoraikat a szerkesztők) – hogy adásba került, később Szovjetunióbeli és jugoszláviai ismerősöktől tudta meg. Két újság: *Práce*, a szakszervezet, és a *Literární Listy*, az írószövetség lapja interjút is készített vele. Az utóbbiból idézem a legfontosabbakat: „*L*: Mi a benyomása a történetekről? Böll: Azonnal tisztában voltam vele, hogy történelmi esemény tanúja vagyok. A központilag Moszkvából irányított szocializmusnak a morális csődn nyilatkozatát élem meg itt. Azzal is tisztában vagyok, hogy az egész csehszlovák nép leplezetlen elnyomásáról van szó. Tudatosult bennem, hogy a reménynek azt a modelljét, amelyet itt nyolc hónap alatt létrehozta, megsemmisítették. Ti mindannyian erősen tápláltatok bennünk a reményt, mindenek előtt az értelmiségiekben: ateistákban, keresztényekben, liberálisokban, mert január óta bebizonyítottatok, hogy egy szigorú, merevelvű rendszert erőszak alkalmazása nélkül is meg lehet újítani – a kormányzó párt készítésére. Mivel mi is egy merev rendszerben élünk, mindaz, ami itt ebben a nyolc hónapban megvalósult, a mi modellünk is maradhat. *L*: Szeretne még olvasóink számára valamit ehhez hozzáfűzni? Böll: Nagyon érdekelné engem a hivatalos katolikus körök állásfoglalása a demokratikus szocializmusról, amit Önök itt meg akartak valósítani. Példát adhattak volna egész Dél-Amerika számára, melynek sürgősen szüksége van egy új, demokratikus igazságosságra. A Nyugaton élő haladó embereket elkészeríti, ha mindkét oldalon a reakciók győznek. Bizonyos könnyek Nyugaton krokodilkönnyek lesznek.”

Kölnbe visszatérve ezeket a gondolatokat Böll számos fórumon megismételte, eleget téve a meghívók kívánságának, hogy hazatérése után tapasztalatairól a közvéleményt tájékoztassa. Friedrich Dürrenmatt kérésére Bazelbe levelet küldött, ahol a városi színházban tartott összejövetelen a felkérő mellett Peter Bichsel, Max Frisch, Günter Grass, Kurt Marti emelte fel szavát a szovjet megszállás ellen. Levelét felolvasták, a rendezvényt dokumentáló kötetben kiadták. Belföldre és külföldre sugárzó német rádióadók, országos és regionális lapok szerkesztősegei kértek és kaptak rövidebb-hosszabb interjúkat Bölltől. A 68-asok bebocsátást kaptak Böll regényvilágába is, még pedig nem – mint német irodalomtörténészek gyakran vélik – a nyugati diákmozgalmakra utalva, hanem a prágai nagy kísérletre emlékezve. Mint lakmuspapír a savat a lúgtól, különbözteti meg Nyugaton és Keleten a kérdés: *Mi a véleményed 68-ról?* a megélhetési, privilégiumokra vágó „kom-

munistákat” az eszmében hívó emberektől, tudhatjuk meg a *Csoportkép hölgygel* kilencedik fejezetéből. Itt egy volt kommunista újságáruval ismerkedhetünk meg, aki úgy cselekszik, ahogy gondolkodik.

Az öt éves, a tízéves évfordulókon Böll ismét szóhoz jutott. Elutasított minden átértékelési kísérletet. Számára 1968-ban a Szovjetunió, a kelet-német kommunisták, a varsói szerződés állampártjai végleg eljátszották azt a lehetőségüket, hogy bármely valóban szocialista, az önkényuralmi módszereket elutasító törekvés lehetséges támogatói legyenek. Utólag sem fogadta el a beavatkozás egyik hivatalos érvét sem: a folyamatok ellenforradalomnak minősítését, nyugati beavatkozásra való visszavezetését vagy azt, hogy a két tábor közötti enyhülés sikerének előfeltétele lenne a varsói szerződés államainak belső politikai stabilitása. Ez utóbbi vonatkozásban kifordította a „balos” érveket: Sikeres enyhülési politika mellett megőrizhető-e a varsói szerződés államainak belső politikai stabilitása? A stabilitást, véli Böll, sohasem adott rendszer megmerevedése biztosítja, de folyamatos alkalmazkodása a körülményekhez, melynek révén megóvhatják az embert a természeti környezet elpusztításától és a széttartó, hasadásokkal járó társadalmi folyamatok által létrehozott feszültségektől. Vagyis a társadalmi változásokra nem csupán Keleten, de Nyugaton is szükség van, a történelem „a szabad világban” sem ért és érhet véget. Szabadság és változás egymást feltételezik. Ebben a szellemben hozta létre Günter Grass és Carola Stern együttműködésével az *L 76* című folyóiratot, melyben 76 az alapítás évére, 1976-ra utal, az *L* pedig – Böll szerint – éppúgy Prágából származik (*Literárni Listý?*) mint alcíme: „Demokrácia és Szocializmus”. A tizedik évfordulóra Böll és író társai már e folyóirat kölni rendezvényén emlékeznek meg, egy évvel a Charta 77 prágai nyilatkozata után, mely jelezte, hogy a legostobább érv, a fegyvereké, nem döntheti el az emberarcú társadalmak képviselői és az erőszak mindenhatóságba bízók közötti vitát.

Böll utolsó írásai között kiemelkedő jelentősége van annak az esszéjének, amelyet a Charta 77 emberjogi mozgalom egyik alapítója és szóvivője, Václav Havel *Dopisy Olze* (Levelek Olgához) c. könyvének német változatáról írt. A mű 1984-ban jelent meg a Rowohlt kiadónál Havel barátai és küzdőtársai közreműködésével, *Önazonosság és egzisztencia – Egy börtönlakó elmékedése* alcímmel. Havel a Charta 77-mozgalomban való részvétele miatt még 1977 elején 14 hónap felfüggesztett börtönbüntetését kapott. 1979. május 29-én újra letartóztatták és október 24-én három és fél év letöltendő börtönbüntetésre ítélték. A vád ezúttal: illegális szervezkedés – a jogtalanul üldözöttek védelmére alakítottak egy testületet. A kormány időközben felajánlotta Havelnak, hogy külföldre utazhat, amit az író visszautasított. 1983-ban a nem szűnő nemzetközi tiltakozások hatására, megromlott egészségi állapotára való hivatkozással, a büntetés végrehajtását a csehszlovák szervek felfüggesztették. Havel 145 levele e fogságáról tudósít feleségének, Olgának címezve. Böll a leveleket látja el széljegyzetekkel, esszéjének címe: *Höflichkeit gegenüber Gott* (Istennel szemben tanúsított udvariasság). Azokat a kérdéseket, amelyeket Havel cenzúrázott leveleiben a „szocialista” börtönben feltesz, Böll „múzeumi” elszigeteltségében írt recenziójában – úgy látom – magának is felteszi. Mi ad az életnek értelmet? Hogy teremthet az ember magában és maga körül rendet? Mi tartja épségben és ébren lelkiismeretét? Mi készíteti a szakadatlan és egyetemes felelősségvállalásra? „Miért tesz az ember jót, akkor is, ha belőle semmi előnye nem származik (például, ha senki nem tud róla, és soha sem fogja senki megtudni). És ha nem teszi meg, miért kér elnézést magától?”

– „Ezért a felelősségvállalás az emberi önazonosság kulcsa” – idézi Böll Havelt. Böll magáról is mondhatná, amit Havelről mond: „Itt van egy ember, aki félenken tartózkodik attól, hogy kimondja a szót: 'Isten', s lehet, hogy ebben a magatartásban a vallásosság új megjelenési formája sejlik fel, mely *udvariasságból* nem szólítja meg őt azzal a névvel, amelyet politikusok összetiportak.” (Ha jól tudom, a későbbi csehszlovák majd cseh elnök épp e leveleit nem fordították le még magyarra, csak azt a tanulmányt, amelyet a Havellel együtt börtönbe küldött, később külügyminiszteri posztot betöltő Jiří Dienstbier írt ezekről a levelekről.)

Még két összefüggésről szeretnék röviden írni, amelyben Böll írására – *A tank Kafkát vette célba* – új fény vetül. Az egyik túlmutat a prágai tavaszhoz fűzött személyes viszonyán, a másik pedig nagyon is személyes: „a miért tesz az ember jót, ha belőle semmi előnye sem származik”-kérdéskörébe tartozik. Böll meghívása 1968-ban része volt a csehszlovák írószövetség és Hans Werner Richter közös terveinek: annak az elképzelésnek, hogy az utóbbi által mozgatott Gruppe 47 – az 1947-ben létrejött írói csoportosulás – 1968 őszén Prágában tartsa összejövetelét. Ez a csoportosulás, emlékezhetünk rá, azután jött létre, hogy az amerikai megszállási övezetben betiltották az amerikai hadifogságból hazatért fiatalok: Richter és Alfred Andersch által indított hetilapot. A *Der Ruf* (a német szó kiáltást és hívást egyaránt jelent) azzal váltotta ki a korábbi engedélyezők haragját, hogy a kapitalizmus és a totalitarizmus kritikájával a demokratikus szocializmus lehetőségének reményében egy harmadik utat keresett, melyet a cenzorok meglepő módon a nihilizmussal azonosítottak. Richter nem törődött bele a kudarcba, új lapot szeretett volna indítani, s ehhez szerzőket keresett – e törekvéséből jött létre lapfinanszírozó híján a fiatal német írók és kritikusok rendszeres találkozója, melyre egyre nagyobb számban jelentek meg az irodalmi szerkesztőségek képviselői is. Aki a Gruppe 47-nek évente kiadott díját megkapta – Böllnek másodikként 1951-ben szavazták meg – keresett szerző lett. A hatvanas években már külföldi intézmények is versenyeztek azért, hogy otthont adjanak a találkozónak, a felolvasások és spontán kritikák médiaeseménnyé váltak. Prága megszállása ezt a találkozót is lehetetlenné tette. Richter 1968-ban megígérte a cseh és szlovák íróknak, hogy addig nem hívja össze barátait, amíg egy demokratikus Prágába nem hívhatja őket. És emellett maradt. 1977-ben csak azért gyűltek Bad Saulgauban még néhány kollégájával össze, hogy bejelentse: nem lesz több találkozó – Richter ekkor már 69 éves volt.

A személyes mozzanat a négy prágai augusztusi napról szóló tudósítás végére vet fényt: „A határon nem nyitattak ki egyetlen bőröndöt sem. Egy civil ruhás ember azonban felnyitotta a vagon minden üregét és bevilágított a legeslegutolsó szögletbe is.” A Böll család minden bizonnyal a nyugodt megfigyelő pozíciójából nézte, hogy kívánják az örök megakadályozni, hogy bárki is engedély nélkül a „szocialista édentől” nyugatra akarjon otthontra lelni. De minden bizonnyal magukban felidéztek a korábbi határátkelés feszült perceit. Hét évvel és három hónappal korábban, 1961. május. 26-án ugyanis a kényelmes Citroën egyik üregében egy cseh zongorista volt embrió pózban összezsugorodva. Böllék Jaroslava Mandlovát rejtették el kocsijukban, akinek a csehszlovák hivatalos szervek nem akartak útlevelet adni, hogy kiutazzon Nyugat-Németországba menekült hegedűművész férjéhez, Thomas Mandlhoz.

Hogyan lett az íróból és családjából embercsempész, a menekülő segítője? A történet a nemzeti szocialista időkbe nyúlik vissza. A pozsonyi születésű, német-zsidó családból származó Thomas Mandlot 1942 őszén családjával együtt a nácik a theresienstadti (tere-

zini) gyűjtőtáborba vitték. Mandl zenei pályára készült, az ekkor 16 éves fiatalember számára a nemzetközi vörös kereszt megtévesztésére működtetett táborban váratlanul továbbképzésre nyílt lehetőség. Előbb a tábor kávéházi zenekarának lesz tagja, majd annak a híres nagy szimfonikus zenekarnak is, amely Theresienstadtban Karel Ančerl, a cseh filharmonikusok későbbi vezető karnagyának irányításával hangversenyeket adott és operákat kísért. Közben internált tudósoktól zeneelméletet és filozófiát tanult. Itt ismerte meg Viktor Ullmann is, akinek a táborban született *Atlantisz császára, avagy a Halál nemet mond* c. operáját 2007-ben Magyarországon is bemutatták. Bár 1944-ben apjával együtt átszállították Auschwitzba, a megsemmisítő táborba, neki sikerült túlélnie az ottani, majd a dachau napokat is. 1945-ben visszatért anyjához Csehszlovákiába, befejezte tanulmányait, majd az ostravai konzervatóriumba lett tanár. 1953-ban elvette egyik tanítványát. Ettől kezdve feleségével együtt csak azon törték a fejüket, hogy hagyhatnák el újból börtönné vált hazájukat. Az a feltevésük, hogy Izraelbe kivándorolhatnak, csalókanak bizonyult. Az ötvenes években csoportos turistaútra semleges országba férj-feleség együtt nem utazhatott. 1960-ban arra az elhatározásra jutottak, hogy a férj az akkor szovjet-barát politikát folytató Egyiptomba utazik turistaként. Ha sikerül neki elszakadni a 350 fős csapattól, akkor majd megkeresi a módját, hogy feleségét is maga után hozza. Kódokban, álnevekben megállapodva utazott a férj el, s Görögországon át jutott Németországba, titkosszolgálatok által fogva tartva, megfigyelve, gyanúsításokkal megterhelve. Végül Hans Günther Adler, aki mint egykori lágerlakó könyveket írt Theresienstadtról és Böll baráti köréhez tartozott, segített neki a „menekült” státusz megszerzésében, a Böll-család pedig rendelkezésére bocsátotta a köln-müngersdorfi házuk vendégszobáját. Mandlnak egy feladata volt csak Bölléknél: minél pontosabban elmesélni életét a koncentrációs táborban, a háború alatt és a háború után. Már 1961-ben vagyunk: nem lehetetlen, hogy *Az egy bohóc nézeteinek* 1962-ben született első változatát, melyben egy menekültnek álcázott kém tér vissza Kelet-Németországból Nyugat-Németországba, hogy újra együtt élhessen szerelmével, ezek a történetek ihlették. Mert a Mandl-történetek egy pontban futottak össze: Mi módon lehetne Brnóban várakozó feleségét Kölnbe csempészni? Böll nem habozott sokáig: Itt az ideje, mondta 1961 tavaszán családjának és Mandlnak, hogy a csehszlovák írószövetség régi meghívását elfogadja. Tisztában volt a vállalkozás kockázatával, ennek állt arányban az előkészületek gondossága: a semmirekellőnek tartott bohémok is képesek pontos munkára. A barátok közül Böll egy bűvésztől, egy festőtől és egy orvostól kért tanácsot, a terv kivitelezése egy megbízható karosszerialakatosra volt bízva. A kettéférészelt nő-számban hogy fér el a második nő olyan hihetetlenül kis helyen? Hogy kell a csomagtartó hátfalát átfesteni, hogy nagyobbak látszódjék a mélysége, mint valójában? Milyen orvosságot vigyenek magukkal, hogy köhögés, tüsszentés stb. ne árulja el az elrejtettet? Annemarie felelevenítette gyermekkori cseh nyelvismereteit és betanulta az akcióhoz szükséges cseh szövegeket. Rajmund fog ülni a hátsó ülésen, aki olyan idős volt 1961-ben, mint Mandl 1942-ben. Aztán a határon, visszafelé, ki kellett pakolni a csomagtartóból a bőröndöket. Cseh határőrök tükörrel a kocsik alá néztek. De a bűvészműtávány sikerült: a kettészakított család egyesült és még egy egész évig a Böll-család vendégszeretét élvezte. Ebben a vállalkozásban a Böll-regényeket szervező struktúrák megalkotásának főszabálya: a szétválásokat előidéző hatalmak erőszak nélküli semlegesítése, a valóságos folyamatokat meghatározó szándékként működött. Egy lehetséges világ ideálja és a hétköznapi tett itt is egybevágt.